

ФІЛОСОФСЬКІ, КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЧАСУ

Постановка завдання. У даній розвідці розглянуто питання реалізації категорії часу мовними засобами та окреслено перспективи її дослідження в контексті потреб сучасної германістики.

Актуальність дослідження. У сучасній мовознавчій науці інтердисциплінарний підхід стає однією з необхідних вимог для здобуття достовірних результатів дослідження. Наразі відбувається нівелювання кордонів між окремими науками, і на зміну вузькопрофесійним поглядам приходить інтегральний підхід, що пов'язує і взаємно доповнює різні наукові парадигми [2, 108]. У кінці XX – початку XXI ст. проблема взаємодії мови етнічних спільнот і основних моделей їхнього мислення дыстала новий імпульс у контексті розробки синтаксичних студій, у тому числі в діяхронії.

Постановка проблеми та її зв'язок із науковими завданнями. Свого часу Аристотель писав, що серед невідомого у природі, що нас оточує, найбільш невідомим є час, оскільки ніхто не знає, що таке час і як ним керувати. Численні спроби вивчення цієї категорії зумовлені тим, що саме час визначає сенс людського буття.

Існують два основних підходи до визначення часу у філософії: абсолютний та релятивний. У межах абсолютної теорії час розглядали як своєрідний контейнер, всередині якого існує універсум та відбуваються зміни, а існування та властивості часу є незалежними від фізичного універсуму. Згідно з релятивістською теорією, час – це зміни у фізичному універсумі, при цьому простір та час розуміли не як самостійні сутності, а як системи відношень, які утворюють матеріальні об'єкти при взаємодії, і вони не існують поза цією системою взаємодій. Згідно з цією концепцією простір та час виступають як загальні форми координатії матеріальних об'єктів та їх станів. Відповідно припускалася й залежність властивостей простору та часу від характеру взаємодії матеріальних систем. Г.Лейбніц розглядав час як порядок відношення та послідовність подій, тим самим висловлюючи сутність релятивістської концепції. І.Ньютон пропонував розрізняти абсолютний час як зовнішню умову буття та відносний час як тривалість конкретних станів та процесів [5, 528-529].

Поряд із об'єктивними уявленнями про час існували й ідеалістичні концепції (Д.Берклі, Е.Мах, Р.Авенаріус), що ставили час у залежність від людської свідомості, виходячи зі здатності людини впорядковувати події.

XX сторіччя виявилось найбільш плідним у плані розуміння категорії часу. У теорії відносності А.Ейнштейна концепція часу отримує нову інтерпретацію на природничо-наукових засадах. Часу та простору приписуються такі властивості, як відносність часового відрізка та довжини, рівноправність часу та простору.

Сучасні філософські студії визначають час як одну з форм (поряд з простором) існування матерії, що безперервно розвивається й відображає послідовну зміну її явищ та станів [5, 529].

Лінгвістичний час трактують у сучасному мовознавстві у два способи. По-перше, розрізняють час як буття мови, як зміну мовної системи в часі, коли мова виступає як особлива форма матерії, що знаходиться у постійному розвитку. Таке розуміння лінгвістичного часу було започатковано ще Ф. де Соссюром, який писав про те, що мова

існує, розвивається й змінюється в часі. На рівні лексико-семантичної системи вплив чинника лінгвістичного часу виявляється у змінах, пов'язаних з прогресивним, регресивним, циклічним або хвильовим рухом певних мовних феноменів. При такому трактуванні лінгвістичний час є однією з форм реального часу – час буття мови як реального об'єкта.

По-друге, виділяють час як засіб вираження часових понять у мові. Відповідно розрізняють граматичний (морфологічний і синтаксичний), лексичний та контекстуальний лінгвістичний час. На кожному мовному рівні виділяють одиниці, які мають темпоральне значення: на морфологічному рівні такими одиницями є певні граматичні форми, на лексичному рівні це лексичні одиниці з темпоральним значенням, на рівні речення – синтаксичні конструкції.

Лінгвістичний час, який пронизує майже всі рівні мовної системи, в лінгвістиці позначають загальним терміном “темпоральність”. Темпоральність – це об'єктивно-суб'єктивна категорія, яка, з одного боку, співвідноситься з об'єктивним (реальним) часом, з іншого, – з відображенням часових характеристик і відношень дійсності у свідомості людей, тобто концептуальним і перцептивним часом. Модель темпоральності має вигляд спіралі, спроектованої на мовну площину. Ця спіраль є незамкнутою, вона охоплює всі рівні мови. Незамкнутість спіралі пов'язана з тим, що кількість засобів вираження темпоральності в мові є невичерпною, і на зовнішньому витку спіралі знаходяться найбільш рухомі ділянки, що постійно поповнюються.

Дослідженню часу в лінгвістиці присвячено багато робіт як вітчизняних (О. І. Смирницький, Л. С. Бархударов, Н. А. Слюсарева, Г. А. Воронцова та ін.), так і зарубіжних науковців (R. Quirk, J. Lyons, J. Leech, Ch. Fries, F. Palmer, O. Jespersen та ін.).

Найбільш плідною сферою досліджень категорії темпоральності в лінгвістиці є роботи в межах теорії функціонально-семантичних полів, яка успішно розроблялась у мовознавстві (В. Г. Адмоні, О. В. Бондарко, О. В. Гулига, М. М. Гухман, Є. Й. Шендельс та ін.). Ці роботи можна поділити на дві великі групи за підходом до вивчення матеріалу: синхронні та діахронні. Роботи першої підгрупи містять аналіз мовного матеріалу певної мови на сучасному етапі розвитку, або типологічний аналіз двох чи більше мов. Друга група робіт є дослідженнями розвитку мовних засобів вираження темпоральності. Всі роботи різняться обсягом досліджуваного матеріалу: від аналізу окремої лексики зі значенням темпоральності чи мінімальної лексичної парадигми до дослідження лексичної чи лексико-граматичної темпоральної системи в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Когнітивна лінгвістика зорієнтована на аналіз живих процесів мовлення і на вивчення мовної системи в її зв'язках з мовленнєво-мисленнєвими процесами, і саме момент мовлення має в когнітивній лінгвістиці первинне значення, а дія, про яку йдеться, має вторинне, релевантне значення. На рівні повсякденної свідомості людина не визначає час ні з погляду філософського розуміння, ні з погляду лінгвістики. На питання, що таке час, носій мови може вказати на годинник або підкреслити цінність часу фразою “Час – гроші”, або відзначити швидкоплинність часу – “Время летит”. З народних позицій час стає емоційно маркованою, метафорично насиченою категорією. Так, час можна “знайти”, “загубити”, “витратити даремно” [7, 124]. При аналізі образних порівнянь, заданих темою “час”, та прикладів представлення концепту часу образотворчими засобами філософи використовували те, що “охоплює” зміст поняття часу, і виявили, що за номінацією “час” стоять концепти різних типів:

“Час – корабель, що ніколи не кидає якоря” (розумова картина);

“Бережіть час: це тканина, з якої зроблене життя” (схема);

“Час нерухомий, як берег” (фрейм);

“Час шкребе, риє нас, як грабар ґрунт, і оголює нашу геологію” (сценарій).

З цього можна зробити висновок, що поняття “час” не має стійких асоціацій, і тому концепт часу можна назвати калейдоскопічним [1, 149]. Цей концепт характеризується надзвичайною плинністю й належить до феноменів світу.

Деякі лінгвісти пишуть про те, що концепт часу складається з гештальтів, під якими розуміють цілісні утворення, виведені з метафоричної предикативної сполученості імені “час”. А його сполученість найчастіше є метафоричною, оскільки невідомий час не може існувати у свідомості інакше, як через відоме :

“Час усіх розсудить” – час сприймається як суддя;

“Час тече” – час зображений як вода;

“Час летить” – час зображується як птах [7, 126].

Розглянувши категорію часу, можна зробити висновок, що вона є категорією антропоцентричною, процес формування якої в людській свідомості відбувається поетапно. Поняття часу належить до числа базисних категорій картини світу, мовне вираження яких має почасти універсальний, почасти національно-специфічний характер, властивий даному мовному колективу [6, 58].

Наукові результати. У культурологічному плані час виступає як форма ставлення людини до Всесвіту, він є істотним аспектом картини світу: з ним пов’язане світовідчуття епохи, поведінка людей, їх свідомість, ритм життя, ставлення до речей [3, 103]. Для кожної цивілізації характерне власне ставлення до часу.

Сприйняття чи відображення часу соціумом має якісний та кількісний аспекти. Перший – більш характерний для найдавніших суспільних утворень, другий – для більш сучасних: раціональній гомогенності часу протиставляється його архаїчна гетерогенність. З цієї точки зору виділяються дві базові моделі часу – циклічна та лінійна.

Архаїчні суспільства мали антиісторичну свідомість: колективна пам’ять поступово перетворювалася на міф. Протягом варварської епохи не існувало чіткої різниці між минулим та майбутнім, час сприймався як циклічне явище [4, 96]. У найдавніших соціумах засобом упорядкування часу був ритуал. Ритуал повністю співвідноситься з циклічним часом, повертаючи його кожного разу на вихідну позицію. Ритуал спрямований на збереження стабільності. Стабільність є характеристикою циклічного часу. Циклічна модель часу обмежує часову перспективу, їй не властиві поняття історії та прогресу. В ній послаблено “відчуття нового”, але підсилено “відчуття тотожності”. Дії людини підпорядковані зміні циклів та природнім потребам, що ритмічно відновлюються. У германських народів слова *tīd*, *tīmi* не були пов’язані з уявленнями про точність і позначали, швидше, пори року, періоди неозначеної тривалості і лише іноді – більш короткі відрізки часу. Ці поняття виражали не лінійну спрямованість часу, а його коловорот: *tīd* позначає морський прилив, погоду, а *ár* (англ. *year*, нім. *Jahr*) – врожай, що вказує на періодичну повторюваність [3, 104-105].

Перехід від язичництва до християнства супроводжувався істотною перебудовою всієї структури уявлень про час у середньовічній Європі. Для нової (історичної) людини більш характерне сприйняття часу як лінійного. Такий час є здебільшого кількісним. Відповідно його можна виміряти.

З винаходом механічного годинника у XIII ст. час остаточно стає лінійним: від минулого до майбутнього через теперішнє. З культурологічної точки зору особливо важливим є те, що лінійно-трифазове розуміння часу екстраполювалося з індивідуального

буття на буття народів, а потім всього людства. Це є важливим для виникнення історичного мислення та об'єктивно-наукового осмислення майбутнього.

Зміни у світосприйнятті відбуваються одночасно зі змінами об'єктивного світу, оскільки мислення підпорядковано тим самим діалектичним закономірностям, що й реальний світ. Ці зміни відповідно знаходять відображення в мові, яка є дуже істотним чинником, що формує поняття та організує сприйняття в цілісну картину світу. Зокрема, такі зміни стосуються й граматики засобів вираження часу в історії англійської мови. Наприклад, у давньо- та середньоанглійській мові використання теперішнього часу є основним засобом відтворення майбутнього, а дієслова *scullan* і *willan* мають усі характерні ознаки дієслів:

(1) *seþe sculde him undred denara* - "he who owned him a hundred denarii" (Rushworth Gospels, Matt. XVIII 28);

(2) *gif hé ús geunna wile þæt wé hine swá góðne grétan móton* - "if he wishes to grant us that we him, the virtuous one, might greet" (Beowulf, 346-347).

Згідно з теорією синтаксичних змін Д.Лайтфута, лише у новоанглійський період відбувається радикальна реінтерпретація цих дієслів у допоміжні [8, 100]:

(3) *Attend!—a model shall attract your view— Daughters of calumny, I summon you!* (Sheridan, A Portrait, 7-8);

(4) *If you will examine the Prayer-Book, you will not find, as far as I am aware, anything which binds a man to become the slave of the priesthood, voluntarily or otherwise* (Kingsley, Tailor And Poet, Chapt. XL).

Якщо зіставити період змін у людському сприйнятті часу та період, коли відбувалися радикальні зміни у функціонуванні дієслів *scullan* і *willan*, то можна припустити, що саме перебудова моделей часу в свідомості людей знайшла відображення в синтаксисі англійської мови.

Висновки та перспективи дослідження. Враховуючи той факт, що інтерес до етнічних, культурних, мовленнєвих та інших стереотипів помітно зріс за останнє десятиліття [2, 111], виникає можливість реконструювати диференційні ознаки макросвіту давніх етносів та його трансформації за допомогою мовних засобів. І одним з об'єктів дослідження має бути система засобів вираження категорії часу в англійській мові та їх еволюція протягом історичного розвитку.

Використана література:

1. Бабушкин А.П. Калейдоскопическая образность концепта "время" // Категоризация мира: пространство и время. Материалы научной конференции. – М.: Диалог – МГУ, 1997. – С. 148-150.
2. Буніятова І.Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV-XIII ст.). – Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2003. – 327 с.
3. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
4. Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я.Гуревича. – М.: Росспэн, 2003. – 623 с.
5. Філософський енциклопедичний словник/ Шинкарук В.І. та ін. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
6. Фунтова Ю.С. Категорія часу у когнітивній лінгвістиці // Вісник Черкаського держ. ун-ту. Філологічні науки. – 2001. – Вип. 25. – С. 55-59.
7. Чернейко Л.О. Представление о времени в повседневном и художественном сознании // Категоризация мира: пространство и время. Материалы научной конференции. – М.: Диалог – МГУ, 1997. – С. 125-128.
8. Lightfoot D. Principles of Diachronic Syntax. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983. – 429 p.